

УДК 343.21(477)

Ю.Ю. Коломієць,
кандидат юридичних наук, доцент, докторант,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМА ТА ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. В статті розглядається відповідність змісту та форми принципів кримінального права, запропонованих в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України», сучасним тенденціям розвитку науки кримінального права та потребам практики. Обґрунтовується висновок про необхідність подальшого вдосконалення положень запропонованого законопроекту.

Ключові слова: принцип законності, принцип рівності громадян перед законом, принцип вини, принцип справедливості, принцип індивідуалізації покарання, принцип особистого характеру кримінальної відповідальності, принцип гуманізму, принцип невідворотності кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Всі предмети, процеси і явища природи та суспільства мають свій зміст і форму. Форма є способом існування і вираження змісту, що представляє певним чином упорядковану сукупність елементів і процесів, що утворюють предмет чи явище. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту. Тому дуже важливо встановити взаємозалежність форми та змісту понять, якими оперує наука кримінального права. Серед таких понять особливе значення мають принципи кримінального права. Принципи кримінального права визначають зміст і спрямованість кримінально-правового регулювання, на їх базі виникає, розвивається і функціонує кримінальне право, але в Кримінальному кодексі України немає законодавчо визна-

ченої форми принципів кримінального права.

Аналіз останніх досліджень. Питання про законодавче закріплення принципів кримінального права в юридичній літературі є дискусійним. В ХХ столітті стосовно цього питання існували дві позиції: — М.С. Строгович [1, с. 73], Т.М. Добровольська [2, с. 9], С.М. Кожевников і А.П. Кузнецов [3, с. 40] стверджували, що принципами права є тільки такі керівні ідеї, які або прямо закріплені в нормах права, або виводяться з їхнього змісту; — М.Я. Савицький [4, с. 45], В.В. Горділов [5, с. 80–81], В.Т. Томін [6, с. 193–195] вважали, що принципи права, виступаючи загальними, керівними ідеями, що відбивають об'єктивні закономірності суспільного розвитку, як правило, значно випереджають у часі факт свого законодавчого закрі-

плення. В ХХІ столітті питання законодавчого закріплення принципів кримінального права в Україні все ще залишається відкритим. В 2014 році народні депутати України внесли до Верховної Ради України проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» (далі Законопроект) [7]. В цьому проекті є пропозиція закріпити в Кримінальному кодексі України принципи кримінального права.

Метою дослідження є з'ясування відповідності змісту та форми принципів кримінального права, запропонованих у Законопроекті, сучасним реаліям.

Виклад основного матеріалу. У пояснювальній записці до Законопроекту доцільність законодавчого закріплення принципів кримінального права обґрунтовується тим, що принципи кримінального права сформульовані у КК багатьох держав, зокрема Литви, Молдови, Польщі, ФРН, Франції, Росії, Білорусі та ін. Вони є також в усіх сучасних кодексах України (КАСУ, КПК, проекти КУпАП та ін.). У КК України вони є і сьогодні, але лише частково — і при цьому «розкидані» по кількох розділах. Ідея про доцільність законодавчого закріплення принципів кримінального права в цілому є обґрунтованою, проте деякі положення щодо змісту та форми запропонованих принципів викликають зауваження.

В ст. 2-1 Законопроекту запропоновано закріпити *принцип законності і принцип юридичної визначеності*. Фактично була зроблена спроба об'єднати в одній статті два принципи: принцип законності — принцип кримінального права, як галузі права, та принцип юридичної визначеності —

принцип законодавчої техніки. Перший принцип визначає зміст та спрямованість правового регулювання, другий принцип є гарантією точного відображення та розуміння змісту у конкретній формі. Принципи кримінального права є своєрідним планом, яким користуються правозастосовувачі на практиці. Принципи законодавчої техніки є інструментом законодавця, який не обов'язково повинен бути доведений до суб'єктів, які не мають відношення до процесу законотворчості. Принцип юридичної визначеності вже знайшов своє відображення в Методичних рекомендаціях «Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки», підготовлених Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України [8, с. 14].

В ст. 2-1 Законопроекту зміст принципу законності подається у наступній формі: «Кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом; застосування положень закону про кримінальну відповідальність, які визначають кримінально-протиправну поведінку, за аналогією заборонено». Така позиція авторів Законопроекту відповідає положенням ч.ч. 3, 4 ст. 3 КК України, за виключенням того, що замість терміну «злочинність діяння», використовується термін «кримінальна протиправність». Зазначене нововведення є обґрунтованим через впровадження інституту проступків в кримінальне законодавство України.

Принцип рівності громадян перед законом в ст. 2-2 Законопроекту звучить так: «1. Особи, які вчинили кримінальні правопорушення, є рівними перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від раси, кольору шкіри, політичних,

релігійних та інших переконань, статі, місця народження, етнічного та соціального походження, майнового стану, службового становища, місця проживання, мовних або інших ознак. 2. Не вважаються порушенням рівності положення цього Кодексу, які визначають особливості кримінальної відповідальності та покарання жінок у зв'язку з вагітністю, пологами та грудним вигодовуванням дитини, а також: неповнолітніх; осіб у зв'язку з військовим обліком, мобілізацією, проходженням військової та альтернативної служби; службових та інших осіб, якщо ці особливості впливають з особливих повноважень чи спеціальних обов'язків цих осіб, покладених на них законом; осіб, які мають судимість; інвалідів, непрацездатних осіб та осіб, які мають хворобу, що становить небезпеку для інших людей; іноземців та осіб без громадянства, які не проживають постійно в Україні».

Запропонована редакція статті є недосконалою: по-перше, назва статті 2-2 свідчить про те, що дія принципу рівності перед законом розповсюджується тільки на громадян, тоді як насправді він має значення для усіх людей, незалежно від приналежності до держави; по-друге, суб'єктами кримінальних правопорушень є не тільки особи, які вчинили кримінальні правопорушення, але й потерпілі, юридичні особи та ін., на яких теж, розповсюджується принцип рівності перед законом; по-третє, недоцільно в ст. 2-2 пояснювати, що не вважаються порушенням рівності положення кримінального закону, які визначають особливості кримінальної відповідальності та покарання певної категорії осіб. Достатньо, що на рівні кримінально-правової доктрини існує впевненість в справедливості існу-

вання юридичної та фактичної рівності, про яку ще в 1988 році писали С.Г. Келіна та В.М. Кудрявцев. Вони пояснювали, що кримінально-правовий принцип рівності громадян перед законом означає закріплення юридичної рівності, тобто рівноправності громадян. ... Що стосується фактичної рівності, то її досягненню в сфері кримінального права служать інші кримінально-правові принципи, і зокрема принцип справедливості, застосування якого при обранні запобіжного кримінально-правового впливу дозволяє врахувати індивідуальні особливості конкретного випадку і особи, яка вчинила конкретний злочин ... [9, с. 88-89].

В ст. 2-3 Законопроекту закріплено наступне визначення принципу вини: «Особа підлягає кримінальній відповідальності тільки за ті суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і суспільно небезпечні наслідки, що настали, щодо яких встановлена її вина; ніхто не може бути визнаний винуватим у вчиненні кримінального правопорушення і підданий кримінальному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

Позитивне враження викликає те, що в ст. 2-3 пропонується закріпити саме принцип вини, а не презумпцію невинуватості, яка є кримінально-процесуальним принципом, проте, можливо, достатньо було б передбачити, що особа підлягає кримінальній відповідальності лише за ті суспільно небезпечні дії (бездіяльність), які охоплювались її свідомістю та волею, та щодо яких встановлено її вину. Зайвою вважається у визначенні принципу вини вказівка на суспільно небезпечні наслідки. За правилами ст. 2-3 вину слід встановлювати і щодо суспільно небезпечних дій (бездіяль-

ності), і щодо суспільно небезпечних наслідків. Виникає питання, як бути в тих випадках, коли суспільно небезпечні наслідки не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину? Можливо поряд із сполученням «і», який об'єднує суспільно небезпечні дії (бездіяльність) та суспільно небезпечні наслідки, необхідно поставити у дужках сполучення «або».

Стаття 2-4 Законопроекту надає наступне визначення принципу справедливості: «Покарання та інші кримінально-правові заходи, застосовувані до особи, яка вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, мають відповідати характерові і ступеневі суспільної небезпеки кримінального правопорушення та обставинам його вчинення; ніхто не може двічі підлягати кримінальній відповідальності за кримінальне правопорушення, за яке він був виправданій або відповідно до закону звільнений від кримінальної відповідальності чи від покарання, або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили».

Запропоноване визначення принципу справедливості має суттєві недоліки: по-перше, автори Законопроекту виключили із визначення принципу справедливості особу винного, незважаючи на те, що згідно п. 3 ч. 1 ст. 63 КК України суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання; по-друге, багато запитань викликають перераховані авторами Законопроекту випадки, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності, наприклад, наявність виправданого вироку стовідсотково не виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності, адже судові рішення, що набрали законної сили, можуть бути

переглянуті за нововиявленими або виключними обставинами (глава 34 КПК України); звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання теж не виключає повністю можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності через те, що кримінальний закон допускає застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 47 КК України) та від покарання (ст. 84 КК України).

Принцип індивідуалізації покарання в ст. 2-5 Законопроекту звучить так: «Суд повинен враховувати характер і ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, мотиви і цілі вчиненого, особистість винного, характер і розмір завданої шкоди, обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, думку потерпілого у справах приватного обвинувачення, і мотивувати обрану міру покарання у вироку».

Визначення принципу індивідуалізації покарання запропоноване авторами законопроекту частково перетинається з принципом справедливості і більше нагадує обов'язки суду під час призначення покарання, ніж керівну ідею, яка є фундаментом основних інститутів кримінального права. Твердження про те, що суд має мотивувати обрану міру покарання у вироку, виходить за межі кримінального права, як матеріальної галузі права, і вторгається в сферу кримінально-процесуальних правовідносин (в ч. 1 ст. 370 КПК України передбачено, що судові рішення має бути законним, обґрунтованим і вмотивованим). Окрім того, автори Законопроекту виявили певну непослідовність під час формулювання принципу індивідуалізації покарання. У визначенні принципу справедливості мова йде про покарання та інші кримінально-правові заходи, у

визначенні принципу індивідуалізації тільки про покарання. Виникає питання: чому принцип індивідуалізації не діє у разі застосування інших кримінально-правових заходів?

В ст. 2-6 Законопроекту пропонується наступне визначення принципу особистого характеру кримінальної відповідальності: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає тільки особа, яка умисно або через необережність вчинила діяння, передбачене законом про кримінальну відповідальність». Формально стаття 2-6 Законопроекту визначає принцип особистого характеру кримінальної відповідальності, а за своїм змістом відображає принцип законності та принцип вини в кримінальному праві. Справжню сутність принципу особистої відповідальності складає положення, згідно якому фізична особа підлягає покаранню та іншим заходам кримінально-правового характеру за кримінально протиправні діяння, вчиненні як безпосередньо, так і опосередковано за умови, що вони охоплювалися її свідомістю та волею.

В ст. 2-7 Законопроекту визначення принципу гуманізму запропоновано у наступній редакції: «Закон про кримінальну відповідальність забезпечує охорону людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності; особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, суд призначає покарання, необхідне і достатнє для її виправлення і попередження нових кримінальних правопорушень; у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким; покарання та інші кримінально-правові заходи, що

застосовуються до особи згідно з цим Кодексом, не можуть мати своїм змістом завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності».

В ст. 2-7 Законопроекту відображена ідея пріоритету приватно-людських цінностей над усіма іншими цінностями. Стан сучасного суспільства свідчить про те, що неконтрольований егоїзм людини небезпечний як для самої людини, так і для держави та суспільства. Як справедливо зауважив А.І. Бойко, «відхрещуючись від шаленого класового підходу колишнього режиму, нові оракули ведуть суспільство в іншу крайність, абсолютизують особистість і приватний інтерес, ... хоча «слава прав» індивідів не так вже й небезпечна — вона атомізує суспільство, дезорганізує систему управління, робить обивателя беззахисним перед насильством і пороками» [10, с. 57]. Справжній гуманізм полягає в ідеї розумного балансу інтересів особистості, суспільства, держави, взаємоповаги та взаємовідповідальності перерахованих суб'єктів. Тому принцип гуманізму в кримінальному праві України повинен виявлятися у забезпеченні безпеки людини, суспільства, держави та всього людства, необхідної для гідного їх співіснування. Положення ст. 2-7 Законопроекту про те, що суд призначає покарання, необхідне і достатнє для виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і попередження нових кримінальних правопорушень, а також про те, що у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким є відображенням принципів справедливості та доцільності кримінальної відповідальності.

Сутність та зміст принципу гуманізму в кримінальному праві України доцільно було б сформулювати на підставі положень Загальної декларації прав людини, що стосується можливості обмеження прав і свобод людини. У ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини передбачено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Стаття 2-8 Законопроекту надає наступне визначення принципу невідворотності кримінальної відповідальності: «Кожна особа, яка вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, підлягає покаранню та/або іншим кримінально-правовим заходам; звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким допускаються лише у випадках, передбачених цим Кодексом». Визначення принципу невідворотності кримінальної відповідальності теж потребує деяких уточнень. По-перше, у статті сказано, що кожна особа, яка вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, підлягає покаранню та/або іншим кримінально-правовим заходам, тоді як не усі діяння, передбачені КК України є протиправними (особа може діяти у стані необхідної оборони, крайньої необхідності, під впливом фізичного або психічного примусу та за інших обставин, що виключають злочинність діяння). По-друге, наявність інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування свідчать про те, що принцип невідворотності кримі-

нальної відповідальності перетворився на принцип кримінально-правового регування. Така трансформація ідеї про невідворотність кари, яка має давню історію, є закономірним результатом розвитку кримінального права, адже покарання вже давно не є єдиним заходом кримінально-правового впливу.

Окрім змісту та форми принципів кримінального права важливе значення має порядок їх розміщення в Кримінальному кодексі України. Авторський колектив Законопроекту запропонував наступну систему принципів кримінального права: принцип законності і принцип юридичної визначеності, принцип рівності громадян перед законом, принцип вини, принцип справедливості, принцип індивідуалізації покарання, принцип особистого характеру кримінальної відповідальності, принцип гуманізму, принцип невідворотності кримінальної відповідальності. У запропонованій системі загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи кримінального права розміщені непослідовно. Це ускладнює їх сприйняття, а іноді призводить до дублювання деяких положень. З метою забезпечення більш логічного, послідовного викладення положень кримінального законодавства, доцільно було б розмістити принципи кримінального права за правилом — від більш загального до спеціального.

Висновки. Ідея про доцільність законодавчого закріплення принципів кримінального права в проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» 2014 року в цілому є обґрунтованою, проте зміст та форма запропонованих принципів потребує подальшого вдосконалення з урахуванням результатів наукових досліджень та потреб практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. — М. : АН СССР, 1958. — 703 с.
2. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т.Н. Добровольская. — М. : Юрид. лит., 1971. — 197 с.
3. Кожевников С.Н., Кузнецов А.П. Принципы права: Понятие, сущность, конкретизированная характеристика / С.Н. Кожевников, А.П. Кузнецов // Следователь. — 2000. — № 2. — С. 39-46.
4. Савицкий М.Я. К вопросу о системе принципов советского уголовного процесса / М. Я. Савицкий // Советское государство и право. — 1950. — № 1. — С. 45-56.
5. Гордилов В.В. О понятии принципа советского уголовного процесса / В.В. Гордилов // Научные труды Омской Высшей школы милиции МВД СССР. — Омск, 1960. — Вып. 5. — С. 80-81.
6. Томин В.Т. О понятии принципа советского уголовного процесса / В.Т. Томин // Труды Высшей школы МООПРСФСР. — М., 1965. — Вып. 12 — С. 193-195.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.04.2014 р. № 4712 (реєстрація), від 02.09.2014 р. № 1655-VII (включено до порядку денного). — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?rf3511=50664.
8. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки [Електронний ресурс]: Методичні рекомендації. — К., 2014. — 39 с. — Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/site/bills/info/zak_rules.pdf.
9. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1988. — С. 88–89.
10. Бойко А.И. Не наступайте на российские грабли! / А.И. Бойко // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23–24 вересня 2011 р. — Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. — С. 53–60.

Коломиец Ю.Ю.

Форма и содержание принципов уголовного права Украины.

Анотація. В статті розглядається відповідність змісту та форми принципів уголовного права, пропозованих в Законі України «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины по реализации положений Уголовно-процессуального кодекса Украины», современным тенденциям развития науки уголовного права и потребностям практики. Обосновывается вывод о необходимости дальнейшего совершенствования положений предложенного законопроекта.

Ключевые слова: принцип законности, принцип равенства граждан перед законом, принцип вины, принцип справедливости, принцип индивидуализации наказания, принцип личного характера уголовной ответственности, принцип гуманизма, принцип неотвратимости уголовной ответственности.

Y. Kolomiets

Form and content of the principles of the criminal law of Ukraine.

Sammery. The article deals with conformity of the content and form of the principles of criminal law proposed in the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Implementation of the Provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine», to the current trends in the development of criminal law science and the needs of practice. The conclusion on the need for further improvement of provisions of the proposed bill is substantiated.

Keywords: the principle of legality, the principle of equality of citizens before the law, the principle of guilt, the principle of justice, the principle of individual punishment, the principle of a personal nature of criminal responsibility, the principle of humanism, the principle of the inevitability of criminal liability.